

تاریخ زبان آذری

مهرالزمان نوبان

کارشناس ارشد جغرافیای طبیعی، دانشگاه شهید بهشتی

تاریخ زبان آذری در آذربایجان

نویسنده: دکتر حسین نوین

مشخصات نشر: تهران، تمدن ایرانی، چاپ اول، ۱۳۹۰، ۲۷۱ صفحه

محقق ارجمند، آقای دکتر حسین نوین، با توجه به تخصص دانشگاهی و نیز خاستگاه آذربایجانی خود، به بحث و بررسی علمی تاریخ زبان آذری در آذربایجان پرداخته است. وی از منابع و اسناد معتبر تاریخی، تاریخ زبان، فرهنگ و محدودی جغرافیایی آذربایجان و مناطق هم‌جوار، آثار ادبی (عمدتاً اشعار مشهور به فهلویات)، واژه‌های آذری موجود در زبان کنونی آذربایجان و جزایر زبانی بازمانده از زبان کهن آذربایجان، بهره گرفته است. بنابراین نویسنده از یک سو به گذشته و تاریخچه مردم باستانی و تمدن‌های قدیمی منطقه و بخش‌هایی از ایران از منظر زبان‌شناسی و تاریخ‌نگاری علمی اشاره دارد و از سوی دیگر به بحث‌هایی در خصوص ادبیات عامه، گویش‌های مناطق و واژه‌های رایج در بین توده‌ی مردم می‌پردازد. افزون بر این، دوران بعد از اسلام را که می‌توان از مهم‌ترین دوره‌های تاریخ آذربایجان از حیث دگرگونی‌ها دانست، به خوبی مورد بررسی قرار داده است. در کتاب تاریخ زبان آذری در آذربایجان اشاره به این مطلب شده است که گروهی زبان ترکی رایج در آذربایجان را زبان بومی و تاریخی این منطقه معرفی کرده‌اند و ریشه‌ی آن را به اقوام باستانی مربوط می‌دانند. برخی دیگر هم با استناد به شواهد گوناگون، زبان بومی منطقه‌ی آذربایجان را غیر از زبان کنونی دانسته‌اند و رواج زبانی آن را مربوط به شاخه‌ی زبان‌های ایرانی در این منطقه تا دوره‌ی صفویه می‌دانند.

شروع مطلب این کتاب ارزشمند «سخن ناشر» است. بنا به گفته‌ی ناشر، نمایی کلی از موضوع تاریخ و زبان در منطقه‌ی آذربایجان از عهد باستان تا دوران معاصر با استفاده از شواهد و مدارک معتبر و علمی در این کتاب ارائه شده است. موضوعی که محل مناقشه دو دیدگاه متفاوت در رابطه با ماهیت «زبان» و «تاریخ آذربایجان» است. در مقدمه‌ای هم که به نگارش انتشارات تمدن ایرانی درآمده، از مباحث هویتی در آذربایجان سخن رفته که بیش‌تر حول محور زبان شکل می‌گیرد؛ موضوعی که چالشی درونی میان نخبگان آذربایجان به وجود آورده است. پس از اتمام سخن ناشر و مقدمه، در هشت فصل، مباحث مختلفی با توضیحات جامع ارائه شده است. پایان‌بخش هر فصل به «یادداشت‌ها» اختصاص دارد که به شرح بیش‌تری در مورد نکات ارائه شده می‌پردازد.

فصل اول: اقوام آریایی. در آغاز این فصل به «مهاجرت اقوام آریایی» اشاره می‌شود. از سوی محققان نظریه‌های متفاوتی در رابطه با مهاجرت آریاییان به فلات ایران ارائه شده است. این نظریه‌ها اغلب بر اساس یافته‌های زبان‌شناسی، سفالینه‌ها، وسایل شکار و سایر ابزار زندگی باقی‌مانده از اقوام گذشته شکل گرفته‌اند. موضوع بعدی «گروه‌های آریایی» است. مطالعات تاریخی نشان داده که گروه‌های مهاجر آریایی هفت قبیله بودند که بر اثر بلایای جوی و طبیعی به ایران

کوچ کردند و در فلات ایران با بومیان محلی آمیختند و حاکمیت‌های متعددی در آنجا پدید آوردند. موضوع سوم اختصاص به «سرزمین اصلی آریاییان» دارد که مطالب ارزنده‌ای در این ارتباط ارائه شده است. پایان بخش فصل اول «جدایی زبان‌های ایرانی» است. بر اساس نظریه‌ی زبان‌شناسان، تاریخ زبان‌های ایرانی بعد از مهاجرت آریایی‌ها به سه دوره‌ی اصلی تقسیم شده است.

فصل دوم: اقوام باستانی (ایرانی و آذربایجانی). فصل دوم شامل دو بخش با عناوین «ایران بزرگ» و «اقوام باستانی آذربایجان» به شرح زیر است:

بخش اول به موضوعاتی چون میتایی‌ها و هیتی‌ها، زبان هیتی‌ها، هیون‌ها، کاسیان، و سیماشیان می‌پردازد. بخش دوم اشاره به چند موضوع دارد که در ارتباط با هر یک از آن‌ها توضیح کامل و جامعی داده شده است. این موضوعات عبارتند از: هوریان، لولوبیان، کوتیان، ماننا، آلان‌ها (آس‌ها)، زبان اوغوری از اعقاب آلان‌ها، قوم ایرانی سمرت‌ها، سکاها، ایرانی بودن ریشه‌ی اقوام سکایی و سمرتی، قوم اورارتو در آذربایجان، قوم آشور، مادها، نام شهرهای ماد، نام رودهای مادی، زبان اوستایی و مادی.

فصل سوم: آذربایجان در تاریخ گذشته ایران. این فصل پانزده عنوان را در بر می‌گیرد. مؤلف ابتدای فصل را با موضوع «نام آذربایجان» شروع می‌کند. در بحث بعدی با عنوان «در وجه تسمیه‌ی واژه‌ی آذربایجان» کوشیده است معنای آن را بیابد. در ادامه، با طرح موضوعاتی ارزشمند، فصل سوم را به پایان می‌رساند. این‌ها عبارتند از: آذربایجان در روزگار هخامنشی، آذربایجان در زمان اشکانیان، مغان آذربایجان، آذربایجان در عهد ساسانی، آذربایجان بعد از اسلام، زبان آذربایجان در دوره‌ی اشکانی و ساسانی، زبان و گویش‌های موجود در ایران دوره‌ی ساسانی، ترک بودن آذربایجان در بعضی منابع خارجی، ترک بودن آذربایجان در بعضی منابع داخلی، اولین مهاجرت رسمی ترکان به آذربایجان و سرآغاز غارت و ویرانی، تداوم مهاجرت ترکان به آذربایجان در روزگار سلجوقیان، تاریخ مختصر آذربایجان در دوره‌های مغول و تیموری، دوره‌ی صفویه و بعد از آن.

فصل چهارم: محدوده‌ی جغرافیایی آذربایجان. برای توصیف دقیق مطالب این فصل، در آغاز مبحث «استنادات جغرافیایی» مطرح شده است. مؤلف می‌نویسد که محدوده‌ی جغرافیایی آذربایجان از قدیم‌ترین زمان در شمال ایران تا رود ارس امتداد داشته است. او معتقد است هرچند تعیین دقیق مرز جغرافیایی این ایالت، از نظر تاریخی مشکل است، اما طرح نظر جغرافی دانان قدیم، در این راه گره‌گشا خواهد بود. در ادامه به استنادی از سده‌های پیشین استناد می‌کند که اشاره به این موضوع داشته‌اند. سپس شرح مبسوطی در مورد عناوین زیر داده شده است:

اران و محدوده‌ی جغرافیایی آن، اران و ساکنان آن، اران پایگاه زبان و فرهنگ ایرانی، ریشه‌ی ایرانی واژه‌ی اران، مشترکات تاریخی و فرهنگی آذربایجان و اران، اولین ورود ترکان به آلبانیای قفقاز، چگونگی تغییر نام اران به آذربایجان، فرقه‌ی دموکرات آذربایجان.

فصل پنجم: زبان ترکی و آذری در آذربایجان. نگارنده در فصل پنجم به تشریح هجده مبحث مرتبط با موضوع فصل می‌پردازد. برای ادای این منظور، توضیح کامل و جامعی در مورد مباحث زیر ارائه شده است:

عوامل مؤثر در رواج زبان ترکی در آذربایجان، اختلاف موجود در لهجه‌های ترکی، سابقه‌ی کتابت ترکی در آذربایجان، زبان ترکی آذربایجان در قرن هفتم، شاعران ترک‌زبان در آذربایجان، مشخصات زبان ترکی آذربایجان هم متأثر از فارسی است، مشخصات ساختار زبان کنونی آذربایجان، درباره‌ی زبان کنونی آذربایجان، گویش‌های کنونی آذری، سابقه‌ی تاریخی اصطلاح آذری، درباره‌ی اصطلاح آذری، درباره‌ی زبان آذری، زبان آذری از دیدگاه تاریخی، تاریخ زبان آذری در آذربایجان، علت اضمحلال زبان آذری، زبان پهلوی در آذربایجان، زبان دری

آذربایجان، زبان فارسی در آذربایجان.

فصل ششم: سیر تاریخی منابع زبان آذری (آذربایجان). این فصل در چهارده بخش به ترتیب زیر همراه با توضیحات کامل و ارزشمند به نگارش درآمده است: زبان آذری در دوره‌ی باستان، زبان آذری در دوره‌ی میانه، زبان آذری بعد از اسلام، زبان آذری در قرن‌های پنجم و ششم هجری، زبان آذری در قرن‌های هفتم، هشتم و نهم هجری، زبان آذری در قرن‌های دهم و یازدهم هجری، زبان آذری و فارسی آذربایجان در سده‌های پایانی اخیر، زبان مردم آستارا، زبان فارسی در منطقه‌ی قراداغ اهر، فهلویات و زبان مردم قزوین، عبید زاکانی چهره‌ی درخشان زبان عمومی قزوین، شاعران قزوین در قرن دهم و بعد از آن، گویش رامندی و لهجه‌های قدیمی قزوین. پایان بخش فصل ششم کتاب، «دوارد براون و زبان مردم قزوین» است.

فصل هفتم: نمونه‌هایی از آثار باقی‌مانده از زبان آذری. این فصل در ۳۴ عنوان زیر، نمونه‌هایی از زبان آذری را همراه با جداول مختلف به بحث کشیده است:

اسدی طوسی، صحاح الفرس، همام تبریزی، دوییتی یعقوب اردبیلی، پیره انوشیروان، دوییتی از شاعری به نام خلیفه صادق خلیفه‌ی آستان صفوی، دوییتی از شاعری به نام معالی، دوییتی از شاعری به نام راجی، حمدالله مستوفی، شیخ صفی، تاج النساء ماما عصمت، مهان کشفی، گوینده‌ی ناشناس، فهلویات شمس مغربی، لغات آذری در تحفه الاحباب، لغات آذری در برهان قاطع، صادق کیا و لغات آذری در آذربایجان، رساله‌ی روحی انارجانی، آخرین بقایای زبان آذری، تات و لهجه تاتی، اختلاف تات‌ها و ترک‌های قزلباش، موضوع «تات» از زمان شاه عباس و فزونی ترک‌ها، گویش مردم کرینگان، گویش پهلوی در زنجان، مناطق دیگر آذری زبان، نمونه‌ای چند از لغات آذری، تأثیر زبان‌های باستانی ایرانی در زبان آذری، تاتی و هرزنی، مقایسه‌ی تطبیقی چند واژه‌ی تاتی و پهلوی، درباره‌ی زبان هرزنی، مقایسه‌ی چند واژه‌ی هرزنی و اوستایی، مقایسه‌ی چند واژه از گویش کرینگان با چند واژه‌ی اوستایی. «نام فارسی ابزار و آلات کشاورزی آذربایجان» آخرین موضوع مطرح‌شده‌ی این فصل است.

فصل هشتم: فرهنگ و زبان ایرانی در آسیای صغیر. در ذیل هشت عنوان، موضوع فصل مورد بررسی قرار گرفته است. این عناوین عبارتند از: فرهنگ ایرانی در آسیای صغیر، زبان فارسی آسیای صغیر، سرآغاز توجه رسمی به زبان ترکی، جایگاه ضعیف زبان ترکی در سرزمین عثمانی، عدم اقبال مناسب به زبان ترکی، آغاز عصر طلایی امپراتوری عثمانی، فارسی زبان رسمی مکاتبات اداری عثمانی، دامنه‌ی زبان فارسی در سرزمین عثمانی.

فهرست منابع. پس از اتمام فصول، «فهرست منابع» در دو بخش «کتاب‌ها» و «مقالات»، به نگارش درآمده است. این مأخذ بر اساس نام نویسنده و به ترتیب حروف الفبایی تنظیم شده‌اند.

نمایه. صفحات پایانی کتاب به «نمایه» اختصاص دارد که به صورت عام و به ترتیب حروف الفبا تنظیم شده است.

سخن پایانی

نویسنده با چاپ این کتاب گام تازه‌ای برای شناخت بیش‌تر پدیده‌ی زبان در آذربایجان برداشته است. این اثر به طور دقیق پاسخگوی سؤالاتی در خصوص زبان، فرهنگ و تاریخچه‌ی آذربایجان خواهد بود.

بنابراین کتاب ارزشمند تاریخ زبان آذری در آذربایجان می‌تواند از یک سو درچه‌های جدید به روی پژوهشگران و علاقه‌مندان به تاریخ ایران بگشاید، و از سوی دیگر می‌تواند راه‌گشای طرح مسائل علمی و تاریخی پیرامون تاریخ منطقه‌ی آذربایجان باشد.